

**ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ
ВЫРАЩИВАНИЯ КРОНОВЫХ В РЕГИОНАХ УЗБЕКИСТАНА.**

*Рамазанов Шамил Улугбек угли-
Каршинский инженерно-экономический институт
Стажер-преподаватель кафедры «Инновационная экономика»*

Аннотасија. Ushbu maqolada o‘simlik – kovul va uning tuzilishi, tibbiyot va oziq-ovqat sanoatida foydalanish orqali iqtisodiyotda daromad va iqtisodiy samaradorlikni oshirish masalalari yoritilgan. Maqolada viloyatda kovul yetishtirish va undan daromad manbai sifatida foydalanish borasidagi tadqiqotlar natijalari bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: farmatsevtika kovul sanoati, kovul tarkibi, kovul dorivor o‘simlik, kovul eksporti, kovul qayta ishlash.

**WAYS TO INCREASE THE ECONOMIC EFFICIENCY OF CROWN
GROWING IN THE REGIONS OF UZBEKISTAN.**

*Ramazanov Shamil Ulugbek uuli
Karshi Engineering and Economic Institute
Trainee teacher at the Department of Innovative Economics*

Abstract. This article covers the issues of increasing income and economic efficiency in the economy through the use of the plant - capers and its structure, in medicine and in the food industry. The article describes the results of studies on the cultivation of capers in the region and its use as a source of income.

Key words: pharmaceutical capers industry, capers composition, capers medicinal plant, capers export, capers processing.

Kirish. Odamzod bir qaraganda nazar-pisand qilmaydigan narsalar daromad keltirishi mumkinligiga uncha ishonmaydi. Masalan kovul (kavar), uni xalqda oddiy qilib tarvuzchalar deb ham atashadi. Qizig‘i shundaki, o‘stirish uchun uncha katta sarmoya talab qilinmasligiga qaramay, u tadbirkorlar yoki daromadli ishga sarmoya tikishga tayyor sarmoyadorlarning diqqatini tortmaydi [1].

O‘zbekiston – agrar mamlakat. Azal-azaldan zaminimiz uumdor. Tarixan shakllangan iqlim sharoiti va yer tarkibi hamda fermer xo‘jaliklari faoliyatini rag‘batlantirish maqsadida hukumat tomonidan qabul qilingan qonun hujjatlari esa yerimiz unumdorligi yanada oshishiga xizmat qilmoqda. Bundan tashqari, fermer xo‘jaliklari rag‘batlantirish uchun grantlar, qulay shartlarda kreditlar olish imkoniyatiga egalar va hokazo.

Shu munosabat bilan o‘z biznesingizni ochishingiz uchun yana bir biznes-g‘oyani diqqatingizga havola etamiz. Bu safar g‘oya agrar sohaga tegishli [5].

Kavar (lot. caparis) – bu kavarlar oilasiga mansub o‘simlik turi, bazilar uni karam oilasiga mansub, deb hisoblaydilar [6].

Kavar yer bag‘irlab o‘sadigan tikanli buta bo‘lib, balandligi 1 metrdan 2 metrgacha bo‘ladi. Bu o‘simlik oilasiga sayyoramizning subtropik va tropik yerlarida o‘sadigan 300 dan ortiq turli buta, daraxt, liana va ko‘p yillik o‘simliklar kiradi. Shimoliy Afrika va Janubiy Yevropa kavarning vatani hisoblanadi. Odamzod kavarni ming yillardan beri iste‘mol qilishi ma‘lum. O‘z paytida, qadimiy yunonlar kavar savdosi bilan shug‘ullanganlar.

Kavar yovvoyi o‘simlik sifatida ma‘lum. Tikanli kavar O‘rta dengiz bo‘yi mamlakatlarida, Osiyoda, Hindiston, Shimoliy Afrika, Shimoliy Amerikada o‘sadi. Kavarni Kavkaz va Qirimda ham uchratish mumkin.

Barglari och yashil rangda, mum bilan qoplanganga o‘xshaydi, ellips shaklida va bandli bo‘ladi, barg yonligi uncha katta emas, tikanli. Kavar maydan to oktyabr oyigacha o‘sadi. Dona-dona gullaydi. Guli nihoyatda go‘zal bo‘lib, ertalab ochiladi va kechga borib yopiladi. Kavar barglarining yonidan uzun barg chiqarib gullaydi. Gul aylanasi 3 santmetrgacha bo‘ladi, ochiq pushti rangli gullarning o‘rtasida uzun nafarmon tuklari yaqqol ko‘zga tashlanadi. Kavar bir uyali go‘shli reza meva beradi. Mevasi ikki palladan iborat bo‘lib, tarvuzga o‘xshaydi. Kavar quyoshsevar va qurg‘oqbardosh o‘simlik. Bir yerdan 15 yildan ortiq davr mobaynida o‘sib chiqadi. Kavarni urug‘dan, butasining bir qismidan ko‘paytirish mumkin. Yashil, tuxumsimon va bodringa o‘xshash mevalar pishgandan so‘ng lola misol ochiladi. -8°C gacha bo‘lgan sovuqqa chidaydi.

Dorivor o‘simlik bo‘lishidan tashqari, kovul oziq-ovqat sifatida ham ishlatiladi. Kurtaklari, rivojlanayotgan mevalari sirka kislotasi bilan to‘yingan va “Kovul” deb nomlangan oziq-ovqatda juda mashhur. Kovulning tana qismlari diuretik va antiseptik xususiyatlarga ega [3].

Biz kovul deb ataydigan bu noyob o‘simlik qimmatli xomashyo hisoblanadi. Abu Ali ibn Sino bu o‘simlikdan ko‘plab kasalliklarni davolashda ishlatiladigan dorivor o‘tlarni tayyorlash usullarini yozib qoldirgan. O‘zbekistonda 2020-yilda kovul yetishtirilgan va “O‘zbekiston-20” navi nomini olgan. Kovul yer tanlamaydi, uning dehqonchilik texnikasi murakkab emas, ya‘ni parvarish qilishni talab qilmaydi. U o‘ziga g‘amxo‘rlik qiladi. Yangi ekilgan kovul 3 yildan keyin yig‘ib olinadi va gektariga 20 tonnagacha hosil olinadi [3].

Har gektar kovuldan 125 ming dollar daromad olish mumkinligini inobatga olsak, mazkur zavodning iqtisodiy samaradorligi yuqori ekanligini ko‘rish mumkin. Ayni paytda dehqon va tomorqa yer egalari bo‘sh va foydalanilmayotgan tomorqa yerlariga kovul urug‘i ekib, yuqori daromad olishga harakat qilmoqda.

Jahon bozorida mashhur bo‘lgan kovul dehqon va yer egalari iqtisodiyotini mustahkamlovchi foydali omillardan biridir. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev Namangan viloyatiga tashrifi chog‘ida kovul yetishtirish, rivojlantirish, ishlab chiqarish va eksport qilish bo‘yicha tegishli topshiriqlar berdi. Bu fermer va dehqonlar, tadbirkorlarning istiqboldagi rejalarini amalga oshirishda muhim qadam bo‘ldi. Chust viloyatining Galabin, Sabzazor, Axchin massivlari

hududidan o'tgan davrda tadbirkorlarga 5 ming 130 gektar yer maydoni kovul ekish uchun ajratildi [4].

Mamlakatimizda yetishtirilayotgan qishloq xo'jaligi mahsulotlari eksportini rivojlantirishga ko'maklashayotgan "Baraka meva sanoat servis" mas'uliyati cheklangan jamiyati Jizzax viloyatining Zomin, G'allaorol, Forish, Sharof Rashidov nomidagi, Andijon viloyatining Buloqboshi, Namangan viloyatining Chust va Kosonsoy viloyatlarida tabiiy sharoitda yetishtiriladi. Uning eksporti 2009 yilda boshlangan. 2014-yil 18-fevral kuni BAAning Dubay shahrida bo'lib o'tgan "Jahon oziq-ovqat ko'rgazmasi"da ishtirok etib, Turkiyaning "Denamikes" va "Denizli" kompaniyalari bilan shartnoma tuzishga muvaffaq bo'ldi. 2014 yilda borib 187 000 AQSh dollari, 2015 yilda 317 000 AQSh dollari va 2016 yilda 581 000 AQSh dollariga teng bo'lgan kovulni eksport qildi. 2017-yilda Italiyaning "Maprikom" kompaniyasiga 242 tonna, Turkiyaning "Denashikes" va "Denizli" firmalariga 495 tonna kovul yetkazib berildi. 2019-yilda Italiyaga 120 ming dollarlik mahsulot jo'natildi. 2020-yilning mart-aprel oylarida yana 128 tonna sifatli, arzon mahsulot eksport qilindi [4].

2021-yil aprel oyida yuqoridagi kompaniya va firmalar bilan uchrashuv bo'lib o'tdi va kelishuvlarga asosan joriy yilda jami 1 milliard 780 ming AQSH dollari miqdorida mahsulot yetkazib berildi. Nafaqat qishloq xo'jaligi mahsulotlarini xorijga eksport qilish, balki tayyor mahsulotni qayta ishlash va eksport qilish borasida ham izlanishlar olib borilmoqda [4].

Italiyaning "Marrikom" kompaniyasi bilan hamkorlikda ishlayotgan qo'shma korxonalar 2019-yildan buyon faoliyat yuritib, yiliga "Made in Uzbekistan" savdo belgisi ostida 3 ming tonnadan ortiq mahsulot eksport qilmoqda. Haligacha foydalanilmayotgan dasht yerlarida barpo etilgan mevali bog'lar, yong'oqzorlar, issiqxonalar negizida ko'plab yangi ish o'rinlari yaratildi. Bu tur O'zbekiston va O'rta Osiyoning butun hududida tarqalgan, asosan cho'l va chala cho'l zonasida, tog' oldi va tog' oldi rayonlarida uchraydi, ba'zan tog'larning o'rta mintaqasiga ham kirib boradi [2].

Loyiha doirasida Jizzax viloyatidagi yangi, ilgari ro'yxatga olinmagan zich o'sgan hududlar o'rganilib, Qashqadaryo, Surxondaryo, Samarqand, Navoiy, Buxoro viloyatlari, shuningdek, Farg'ona viloyatida zich o'sgan yangi hududlar aniqlandi. 15-17 yil oldin o'rganilgan, vodiyning zich o'sgan uchastkalari saqlanib qolganligini tasdiqlash uchun ekspeditsiyalar o'tkazilgan. Ma'lumotlarga ko'ra, Jizzax viloyati deyarli sof, zich o'sgan kovul plantatsiyalari mavjudligi bo'yicha eng boy hudud hisoblanadi. Jizzax shahrida zamonaviy asbob-uskunalar mavjud Jizzax viloyatining Forish tumanida sanoat korxonasi faoliyat ko'rsatmoqda.

Buxoro viloyatiga olib borilgan ekspeditsiya bu hududda kovuldan xom ashyo yig'ish foydasiz ekanligini ko'rsatdi. Ular hamma joyda yakka-yakka topildi, lekin hech bir joyda sanoat yig'im-terimi uchun etarli darajada zich o'sgan maydonlarni hosil qilmaydi. 2014-2019-yillarda Jizzax va Samarqand viloyatlariga tashkil etilgan sayohatlar haqidagi ma'lumotlardan ham foydalanildi [3].

Shuni ta'kidlash kerakki, asosiy sabablardan biri antropogen omil (yerlarning uy-joy, yo'llar, kommunikatsiyalar, bog'lar, uzumzorlar, fermer xo'jaliklari,

konchilik va boshqalar qurish uchun ekspluatatsiya qilinishi) kovul ishlab chiqarishga to'sqinlik qiladi.

Chorvachilikni boqish zich ekilgan ekinlarning holatiga ijobiy ta'sir qiladi, chunki sigir kovullarni yemaydi. Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida yetishtirilayotgan qoramollar soni ruxsat etilgan me'yordan sezilarli darajada oshib ketdi. Bundan tashqari, ba'zi joylarda mahalliy aholi maqsadli ravishda tuproqni qazib, kerakli yaylov o'simliklari uchun egallagan maydonlarni tozalashadi.

Bugungi kunga kelib kovul farmatsevtika, oziq-ovqat sanoati va an'anaviy tibbiyotda keng qo'llaniladi. Jizzax viloyatida ham 12 ta eksportyor korxonasi kovul eksporti bilan shug'ullanmoqda. Bunday holda, kurtaklarni yig'ib olgandan so'ng, ular maxsus mexanizatsiyalashgan uskunalarda saralanadi. Keyin yuviladi, maxsus idishlarga solinadi va eksportga jo'natiladi [4].

Birgina 2019-yilning o'zida G'allaorol, Zomin va Sharof Rashidov tumanlari tashqi iqtisodiy faoliyat ishtirokchilari tomonidan jami 3 million 320 ming dollarlik 2 ming 102 tonna kovul asosan Turkiya va Ispaniyaga eksport qilindi. 2017-2021-yillarda O'zbekiston iqtisodiyoti tarmoqlarini isloh qilish chora-tadbirlari dasturi yetakchi tarmoqlarni modernizatsiya va faol diversifikatsiya qilish orqali iqtisodiyotning raqobatbardoshligini, 2021-yilda esa yalpi ichki mahsulotda sanoatning ulushini yanada oshirishga qaratilgan. 30% ga yetdi [5].

Xulosa. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev iqtisodiyotimizni barqaror rivojlantirish, oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash, mamlakatimizning eksport salohiyatini oshirishda qishloq xo'jaligi sohasining o'rni va ahamiyatini oshirishga alohida e'tibor qaratmoqda. Bu yilgidek suv tanqisligi sezilayotgan yillarda qurg'oqchilikka chidamli ana shunday ekinlar qo'rig'ini ochish har jihatdan foydalidir. Bundan tashqari mazkur yilda 2022 yilning aynan shu davriga nisbatan yurtimizdan 27 tonna ko'p kovul ekport qilindi. Eksport qilingan kovul natijasida yurtimizga valyuta tushumlari esa o'tgan yilning mos davriga nisbatan 170 ming dollarga ko'payib, 4 foiz o'sishga erishildi. Davlat bojxona qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, kovulning 80 foizi Turkiyaga va 14 foizi Italiyaga eksport qilingan. Shuningdek, joriy yilda kovulning eksporti AQSHga salkam 2 barobarga ortgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. KHAMRAEVA S. N., ALIMOVA M. Y. Methodological bases for assessing the level of innovative development of agriculture and its service infrastructure activities //Journal of Contemporary Issues in Business and Government. – 2021. – T. 27. – №. 2. – С. 4062-4068.

2. Рамазонов Ш.У. Каперсы (кавар) лекарственное растение и его экономическая эффективность // Экономика и социум. 2022. №10-1 (101). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kapersy-kavar-lekarstvennoe-rastenie-i-ego-ekonomicheskaya-effektivnost>

3. NS Xushmatov, ZS Shoxo'Jaeva. Suv resurslarining agrar tarmoqni barqaror rivojlantirish bilan o'zaro bog'liqligini baholash. Ж.: Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. 2022. №3, стр.1121-1129.
4. FAYZIEVA S. S. The importance of economic reforms in the modernization and development of the livestock sector //Journal of Contemporary Issues in Business and Government| Vol. – 2021. – Т. 27. – №. 2. – С. 4052.
5. Самиева Г. Т., Очилова М. Т. ПОВЫШЕНИЕ ПРОДУКТИВНОСТИ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА И НАРАЩИВАНИЕ ОБЪЕМОВ ПРОИЗВОДСТВА В УСЛОВИЯХ СОЦИАЛЬНОЙ, ЭКОНОМИЧЕСКОЙ И ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ УСТОЙЧИВОСТИ //Экономика и социум. – 2022. – №. 12-1 (103). – С. 895-901.
6. Djalilov R. H. PROBLEMS OF CALCULATION OF VALUE ADDED TAX IN THE TAX SYSTEM OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN //Intent Research Scientific Journal. – 2023. – Т. 2. – №. 3. – С. 65-71.
7. Хакимович Бердиев А. и Дустова М. Худайбердыевна. «Преимущества внедрения агрокластера в сельском хозяйстве». Международный журнал по оранжевым технологиям, том. 2, нет. 11, 17 ноября 2020 г., стр. 37–40, doi:10.31149/ijot.v2i11.860
8. Otamurodovna K. G. Ways of effective usage of the potential of natural resources in the development of industrial enterprises in the regions //ijtimoiy fanlarda innovasiya onlayn ilmiy jurnali. – 2022. – Т. 2. – №. 3. – С. 44-49.